

Tegnap és ma

A viselkedési kultúra mint a szocializmus öröksége

Született 1942-ben Budapesten. Író, műfordító. 1966–68 között az Új Ember munkatársa, később a Színház és a Magyar Napló szerkesztője. 1991–95 között a varsói Magyar Kulturális Intézet igazgatója. Eddig öt kötetet jelent meg.

Elhangzott Krakkóban, a *Lengyelország és Magyarország az európai civilizációban és kultúrában* címmel rendezett konferencián, 1996 áprilisában.

Nem vagyok se szociológus, se pszichológus, nem kívánok egyéni kutatásaimról vagy megfigyeléseimről szólni. Amire adatszerűen hivatkozom, az többé-kevésbé mindannyiunk hétköznapi tapasztalata: közismert tények, kézenfekvő társadalomlélektani sztereotípiák. Amit pedig hozzáfűzök ezekhez, azt a térség — e posztkommunista régió — töprengő polgáraként teszem. A rendszerváltást rendkívüli társadalmi illúziók kísérték, nemcsak az életszínvonal emelkedését, hanem a viselkedési formák megváltozását illetően is. Valahogy úgy gondoltuk, ha egyszer nyilvánvaló lett az adott társadalmi berendezkedés hamissága és csődje, akkor a történelmi fordulópont egyik percről a másikra megváltoztatja az „emberek” viselkedését. Csakhogy az efféle irracionális ugrások a szociológiában legalább annyira az álmodozások körébe tartoznak, mint a gazdaságban. Vagyis amikor az „emberek” hirtelen transzformálódásában reménykedtünk, mindnyájan a *többiekre* gondoltunk, s nem magunkra. Holott ha fordítva cselekszünk, különösebb nehézség nélkül beláttuk volna, hogy nem vagyunk képesek egyik percről a másikra levetni pártállami reflexeinket. Mármost ki-ki a magáét. Hisz valamennyien itt éltünk ebben a térségben, s valamennyien részesei voltunk az ún. szocialista viselkedési kultúrának, bármi volt is a véleményünk róla.

Ma már nyilvánvaló tény, hogy ez a szocialista viselkedési kultúra (ami tudom, kissé eufémisztikus kifejezés), ugyanúgy beláthatatlanul hosszú időre a nyakunkon marad, mint az államadósság. Nemcsak arról van szó, amiről egyébként Adam Michnik oly megszívlelendő dolgokat mondott nemrég budapesti előadásában, hogy tudniillik a posztkommunista társadalmakban egyelőre igen erős a „megtört gerincűek” hangja, hanem arról is, hogy ezek az ún. pártállami reflexek nem csupán életünk morális attitűdjét, de napi gyakorlati tennivalóinkat is átítatják. Az 1994. májusi magyar választások éjszakáján, amikor már nyilvánvaló volt a baloldali győzelem, s a Duna Televízió stúdióvendégei egyre többet meditáltak „a kommunisták visszatéréséről”, Kende Péter, aki maga is az egyik vendég volt, egyszerre élesen megfordította a kérdést. Így valahogy: Mi az, hogy visszajönnek a kommunisták? El se mentek. Hisz a kommunizmus elsősorban a társadalom deformálódása, annak a magyar társadalomnak a betegsége, amely átélte az elmúlt ötven évet. A kommunizmus nem „visszajön”, legfeljebb látható lesz, hogy a társadalom nem gyógyult ki belőle. Jó, tudom, „kommunistákon” érthetem a régi ha-

talmi elitet is, érthetem a párttagok seregét is, de pontosan ezzel kapcsolatban mondja Nádas Péter, hogy „'89 után jó ízlésű embernek nincs kedve kommunisztázni”. Azaz én is maradok a kifejezés Kende Péter-féle értelménél. Akkor hát mit értsünk kommunizmuson? Mi volt és mi lett?

Itt most néhány mondat erejéig búcsút mondanék a politikának — az általános, ha szabad így fogalmaznom: kultúrtörténeti aspektus kedvéért. És akkor így teszem föl a kérdést: Mi a jó? Mi a szép? Mi az, amire azt mondjuk: magasabb rendű? Illetve mi a rossz, a csúf, az alantas? Vegyük a kultúrtörténet bármely ismert korszakát, bármely vallását, könnyen megfigyelhetjük, hogy a jó és a szép körébe, azaz a pozitív értékek kategóriájába mindig a szublimált valóság tartozik, azaz az a finomított valóságkivonat, amely azonban őrzi a létezés esszenciáját: a szellemi és lelki javak, a „tisztá” érzések, az „istení mliő”, ahol eleve nincs is testi lét, nincs változás, mulandóság, szenvedély. Amiből is az következik, hogy a „szublimálatlan”, nyers, elementáris valóságot minden hagyományos értékrend csúfnak, rossznak, alantasnak látja. Ezt a diagnózist személyemben egy agnosztikus állítja föl, azaz érződik szavamom a szkepszis és a kívülállás. Nem akarok elharmkodott általánosítással élni, de ma mindannyian egy kissé agnosztikusak vagyunk. Gondoljunk csak a tömegfogyasztásra gyártott giccs és az „érthetetlen” modern művészet konfliktusára. Hogy a modern művészet — s nem kevésbé a modern műélvező — mitől agnosztikus, az alighanem nyilvánvaló: mert az ősit, az elementárisat, az ösztönöst, vagyis magát a csúf és alantas szférát teszi meg szépnek. De agnosztikus a giccs is, mert ez az a szublimált valóság, amiből már teljesen hiányzik a hit dimenziója.

Az értékrend ilyesféle relativizálódása mindig a civilizációs válság jele. Ez ismét csak kultúrtörténeti közhely. A hagyományosan európainak vagy kereszténynek nevezett kultúra válsága mintegy a francia forradalom óta nyilvánvaló. Nem akarok ebben a kérdésben elmélyülni, csak jelzem, hogy a kommunizmus magától értetődően e válság terméke. Ez sem új. Csakhogy van egy körülmény, ami fölött nem szabad elsiklanunk. Nevezetesen, hogy a jelen civilizációs válság nem egyszerűen átmenet az egyik kultúrtörténeti korból a másikba, de minden eddigi válságnál mélyebb. A mágikus világkép primátusának a végét jelenti. Vagyis korábban az emberi tudás és tapasztalat „ancilla theologiae” volt, ma viszont — paradox módon még az apologetikus irodalomban is — a tudás és a tapasztalat az elsődleges, s a hit igazságát (akár transzcendens, akár laikus értékekre irányul) mintegy a tudományos-empirikus evidenciák igazolják.

Kétszáz év alatt megtanultunk együttélni a permanens válságtudattal, de ez nem változtat e válság mélységén, amit ha úgy tesszük, egyfajta civilizációs pubertásnak is nevezhetünk, a felnőtté válás kezdetének — de ez már túl messzire vezetne. „Az élet fáj-

dalom, az élet rettegés, és az ember boldogtalan. Az ember most azért szereti az életet, mert szereti a fájdalmat meg a rettegést” — mondja Kirillov Dosztojevszkij *Ördögökjében*. És hozzáteszi: „Majd lesz új ember, boldog és büszke. Aki legyőzi a fájdalmat meg a rettegést, az maga isten lesz. A másik isten meg nem lesz.” Kirillov, az idealista ateista még eszkatologikusan fogalmaz, ám Dosztojevszkij pontosan körülhatárolja azt a szellemi televényt, amelyen a 20. századi totalitarizmusok prakticista világmegváltói kitenyésztek, akik megpróbálták — és nem is sikertelenül! — a civilizációs értékrendet (erkölcsöt, eszmét, kultúrát) a hatalomgyakorlás puszta eszközévé tenni. Senki nem fogalmazta meg ezt olyan világosan, mint Szolzsenyicin a *Gulag* tolvajokról szóló fejezetében: „A hivatásos bűnözőket semmiképp sem lehet egy kalap alá venni a kapitalista elemekkel (vagyis a mérnökökkel, diákokkal, agronómusokkal, apácákkal): ez utóbbiak a proletárdiktatúra meggyőződéses ellenségei, az előbbiek csupán (!) politikailag ingatagok.” Figyeljük meg jól: a hivatásos gyilkos „csupán” politikailag ingatag! „Ezért nevezte el őket a GULAG hivatalos terminológiája *osztályrokonoknak*...” — hangsúlyozza Szolzsenyicin —, ezért ismételték az instrukciók, hogy „a visszaeső köztörvényes bűnözők iránt bizalmat kell tanúsítani!” Magyarán a kommunizmus e vegytiszta formájában nem egyéb, mint a civilizációs pubertás perverzciója, feje tetejére állított értékrendje, keresztény fogalmak szerint a „sátáni dimenzió”, az aljasság szentté avatása. A kommunizmus igazi népi hőse a spicli meg a tolvaj. Pavka Korcsagin, az „öntudatos” kisfiú, aki följelentette saját szüleit, s így lett a pionírok példaképe...

Más kérdés, hogy ez a tiszta kommunizmus igazán csak a harmincas évek szovjet légereiben ragadható meg. A csatlós államokban, amilyenek a mi országaink is voltak, ez így sosem volt történelemformáló erő. A legsötétebb években — 1956 előtt — mítoszként ugyan megjelent, de társadalmi hatósugarát tekintve gyakorlatilag működésképtelennek bizonyult. Kialakult viszont a kollektivizmusnak egy „puhább” és mi tagadás, komfortosabb változata, ami többek közt az állami vagy szövetkezeti tulajdon széthordásának gátlástalan gyakorlatát jelentette. A sztálini törvények a közösségi tulajdon elleni legapróbb vétséget is sokszorosan súlyosabban büntették, mint a személyi vagyon megkárosítását. Papíron nálunk is a sztálini jogelv működött, a gyakorlatban azonban egészen másképp festett a helyzet: a „közösből” való eltulajdonításra a társadalom szemet hunyt, miközben kialakította a magánszféra bizonyos tiszteletben tartását. Érdekes, hogy ez a mentalitásbeli különbség a hivatalos politikai terminológiában is tükröződött, hisz a Szovjetunióban — tudjuk — már rég a kommunizmust építették, a csatlós országokban csupán a szocializmust.

A szocialista viselkedési kultúra azonban csak az épülő kommunizmushoz képest volt lágy, ahhoz épp elég kemény volt, hogy félévszázad alatt a társadalom hagyományos értékrendjét szétzüllessze, s legjobb esetben is csak olyan pszeudoértékeket állítson a helyére, amilyen mondjuk az állammal szembeni cinkosság volt. Noha ez többnyire a kincstári lopások körére korlátozódott, nemigen volt képes politikai szolidaritássá válni. Ezen a ponton azonban világosan meg kell különböztetni a lengyel és a magyar fejlődést, hisz ez így csak a magyar társadalomra áll. Lengyelország legújabb történelmében ott a Szolidaritás Szakszervezet dicsőséges születésének és hosszan tartó eltíporhatatlanságának példája, amire magyar analógiát nem is nagyon találunk, talán az '56-os forradalom néhány fényes napjának felejthetetlen nemzeti egységét kivéve. Ezzel szemben a lengyel társadalom valójában mindvégig ellenzéki társadalom volt, sőt a második világháború alatti antifasiszta-németellenes ellenállás és a későbbi anti-kommunista-szovjetellenes ellenállás közt felfedezhető az organikus kapcsolat. Azt hiszem, e körben ez is közismert ténynek nevezhető, tehát ebbe sem szeretnék most elmélyedni. Érdekes viszont, hogy a kádárizmus puha diktatúrájából jövő konformista magyar társadalom és a kemény ellenzéki múlttal rendelkező lengyel társadalom jelenleg felettébb hasonló identitásproblémákkal néz szembe, s ami a szocialista viselkedési kultúra hosszú utóéletét illeti, úgy tűnik, nincs számottevő különbség köztünk.

Szerény meggyőződésem szerint e körülmény a fenti diagnózis érvényességét igazolja. Mindkét társadalom súlyos „pubertáskori” identitászavarban szenved, s most derül ki, hogy ebből az aspektusból nézve a lengyel nemzeti öntudat erőteljes tradicionalizmusa (kötődése a katolicizmushoz mint nemzeti hagyományhoz vagy a 19. század szabadságmozgalmaihoz) csak némiképp fedi el az akut gondot: a civilizációs gyökértelenséget, ami a konformistább, kozmopolitább magyar társadalmat ugyanúgy jellemzi, mint a lengyelt. Sőt, ami a hagyományos nyugati demokráciákban a politikai és nemzeti gőg felszíne alatt szintúgy felfedezhető. A különbség mindössze annyi, hogy a kommunizmus vírusa a társadalom immunrendszerét károsította meg, amikor fantáziátlan és prakticista pszeudomessianizmusával elvette tőle az eszkatológiai kérdésfelvetés lehetőségét. Elvette tőle az igazi sorskérdéseket és az ezekből fakadó önreflexiót. Állandóan azzal vagyunk elfoglalva, hogy definiáljuk magunkat. Márpedig „aki definiál, nem tudja, mi a sors” — mondja Spengler *A Nyugat alkonyában*. S aki nem tudja, mi a sors, az a jelenlegi poszttotalitárius légüres térben legfeljebb a vallási vagy nemzeti fundamentalizmus valamely aktuális válfajáig talál vissza, vagy éppenséggel *előre* ahhoz az elszármított világpolgári ambícióhoz, amely pótkocsiként akarja rácsatolni az országot egy gyorsan hajtó nyugati járműre.

Csak hogy a régióból, ahol vagyunk, nem áll módunkban kiszállni. A Nyugat, amíg csak teheti, görcsösen védeni fogja felsőbbrendűségét: a totalitárius fertőzéstől való intaktságát. (Noha tudjuk, ehhez az intaktséghez ugyancsak szó férhet.) Keleten viszont már együtt tüntetnek a cárizmus és a sztálinizmus restaurációjának hívei. Ők egyszerűen erős kézre vágynak, amely megóvja az anarchiától és a káosztól Oroszországot, miközben a Nyugat civilizációs identitását félti. Nekünk mind a két rémmel szembe kell néznünk. És csak akkor fog körvonalazódni előttünk a megoldás, ha elkezdjük megtalálni saját válaszainkat a kor civilizációs válsága által felvetett kérdésekre. Ezt a jövőt egyelőre nem látom kibontakozni. S ettől kissé sötétnek tűnik számomra e kelet-közép-európai régió közvetlen holnapja.

Habár ugyanakkor nem akarom kizárni annak lehetőségét, hogy már rég *történik*, aminek megtörténte várok, csak én nem érzékelem.

Figyelem!

1997. február 1-jétől a Vigilia postacíme megváltozik.

Lapunk új postafiók száma:

Vigilia Szerkesztősége és Kiadóhivatala
1364 Budapest
Postafiók 48.

Kérjük, hogy küldeményeiket a jövőben a fenti címre küldjék.